

Gregor Thum

Mitikus tájak

A „Német Kelet” ábrázolása a 20. század történelmi fordulópontjainak tükrében¹

Könyvtárakat lehetne megtölteni a „Német Keletről” szóló szakirodalommal. Ám mégis nehéz lenne olyan művet megnevezni, amely kielégítően mutatná be a nevezett térség történetét. Hiába keresnénk olyan írást, mely úgy ábrázolja Németország és a kelet-közép-európai országok erre a területre jellemző, mindkét fél számára kiemelkedő jelentőséggel bíró kulturális kölcsönhatásait, hogy közben nem vész el a mitizálásban, mely mindig is a „Német Kelet” fogalmának fontos részét képezte. A „Német Kelet” valóban létezett. Egy olyan terület volt, amely a német kultúra és a keleti szomszéd népek kultúrája közti átmenetet jelentette, egy tér, amelyben különféle kultúrák éltek egymás mellett, tevékenykedtek egymás ellen és hatottak egymásra, és amely kiélezett konfliktusok és a kimagasló kreativitás helyszíne volt. Valójában a „Német Kelet” történelme nem merül ki a Kelet-Európát célzó német kultúrmisszióban és az ehhez kapcsolt klisékben, több ez, mint egyszerű kelet felé irányuló hatalmi terjeszkedés. Jóval sokrétegebb, bonyolultabb és zavarosabb. Államok és népek összetalálkozása helyett sokkal inkább számtalan egyéniség kölcsönhatása volt jellemző erre a területre. Ennek az együttműködésnek azonban a múlt század közepén hirtelen vége szakadt: a németek megpróbálták leigázni és elnémetesíteni a kelet-európai területeket, amelyre válaszul a második világháború után a német lakosságot elűldözték Kelet-Európából. Ezek az összetűzések pedig hosszú időre mély nyomot hagytak az emberek emlékezetében. A „Német Kelet” eltörlése korántsem derült égből villámcsapásként érkezett. Azonban az események szükségszerű és elkerülhetetlen következményének sem tekinthető.

A „Német Kelet” tanulmányozásának nehézségei rögtön a megnevezésnél kezdődnek, ugyanis a Kelet-Európát szegélyező német határterületeknek nincs egy-egy, összefoglaló neve. A „Német Kelet” mint propagandajelző a német nyelvű terminológiában olyan erős politikai színezetet kapott, hogy az objektivitás végett csak idézőjelben tanácsos használni. A „Német Kelet” mint megnevezés önmagában egészen addig nem tartalmaz negatív felhangot, amíg elismerjük, hogy nézőponttól

¹ Mythische Landschaften. Das Bild von „deutschen Osten” und die Zäsuren des 20. Jahrhunderts. In: *Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*. Hg: THUM, Gregor. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. 181–211.

függően akár litván, lengyel, cseh vagy éppen magyar Nyugat néven is emlegethethetnénk. Nem muszáj feltétlenül politikai vagy területiális mellékízzel használnunk ezt a terminust, mint ahogy ezt a múltban tették. Viszont azt is figyelembe kell vennünk, hogy a német kultúra keleten sokkal nagyobb területen terjedt el, mint nyugaton vagy délen, és ezekből az interkulturális kapcsolatokból a német kultúra egészére kiható impulzusok születtek, melyeket mindmáig nem sikerült részletekbe menően értelmezni.

Viszont a német és kelet-európai kultúra évszázadokon át tartó kölcsönhatása egy nagyon is valódi jelenség, amelyhez szükségünk volna egy idézőjelek nélkül is használható megnevezésre. Vagy új terminust kell alkotnunk a régi helyett, vagy pedig meg kell szabadítanunk a régít mindennemű ideológiai színezettől, hogy el lehessen kerülni a nem kívánt asszociációkat. A továbbiakban azonban nem a „Német Keletről” mint olyanról lesz szó, hanem a németek által a huszadik század során a keleti határvidékről alkotott képről. A „Német Kelet” hiányzó historiográfiai bemutatásának problémáját nem oldja meg az észleléstörténet (*Wahrnehmungsgeschichte*), azonban a „Német Kelet” fogalomtörténeti áttekintése utat nyithat a jelenség megértéséhez.

„Az Ostmarkért folytatott harctól” a „vérrel megszerzett határig”

Az 1871-ben alapított Német Császárság nem nevezhető teljes joggal nemzetállamnak. Egyrészt németek milliói rekedtek a határain kívül, elsősorban a Habsburg Birodalomban, másrészt legalább ugyanennyi nem német származású került a birodalmon belülre nemzeti kisebbségként. Már Bismarcknak is támadtak kételyei e nemzetiségek anyaország iránti hűségét illetően. Különösképpen a Kelet-Poroszsországban élő lengyelek aggasztották. Ezért is kapott nemzetiségi színezetet a katolikus egyház ellen folytatott kultúrharc, melynek célkeresztjébe a birodalmon belüli, erős nemzeti öntudattal rendelkező lengyel papság került. Bismarck már nyugdíjba vonult, mikor a hozzá hű német polgárság, illetve az őket vezető porosz nagybirtokos réteg magáévá tette az elképzelését, miszerint a lengyelek veszélyt jelentenek a Birodalom egységére, ezért a lengyel kérdés nagyobb figyelmet igényel a német hazafiak részéről. Ennek okán alapították meg 1894 novemberében az Egyesület a Keleti Területek Németiségének Támogatásáért (Verein zur Förderung des Deutschtums in den Ostmarken)² nevű szervezetet. A pártokon átívelő összefogás célja az alapító okirat szerint „a német származású állampolgárok támogatása és egyesítése a Birodalom többségében lengyel lakosságú keleti tartományaiban azáltal, hogy megszilárdítjuk és erősítjük a német nemzeti öntudatot, segítjük a német népesség gyarapodását és gazdasági erejének növekedését”.³ Az 1899-ben Deutsche Ostmarkenvereine (Német Ostmark Egyesület) névre átkeresztelt egyesület ezt a tervét a közvélemény feltüzelésével akarta elérni, ezáltal nyomást gyakorolva a Berlinben ülésező kormányra, amely eddig karba tett kézzel figyelte a keleti tartományok ellengyeledését.

² Az Ostmarkenvereine történetéhez lásd: GRABOWSKI, 1998.

³ Uo., 65.

Az Egyesület, amely az első világháború küszöbén közel 55,000 birodalmi polgárból (nagyreszt egyházi személyekből és tanítókból) állt, keveset tudott változtatni a keleti országrész demográfiai összetételén. Az aktív propaganda- és publikációs tevékenységének köszönhetően azonban annyit sikerült elérnie, hogy a köztudatba beépült az „Ostmark” fogalma, valamint az az elképzelés, hogy ezért a területért a németiség és a lengyeliség küzd egymással.⁴ Figyelemreméltó ugyanakkor az is, hogy milyen gyorsan bekerült az „Ostmark” fogalma a Császárság politikai diskurzusaiba, és hogy milyen módon változott meg a jelentése. A középkor idején ezt a kifejezést évszázadokon keresztül Bajorország és Szászország peremvidékére használták, azonban a *Meyers Konversationslexikon* 1909-ben (már többes számban: *Ostmarken*) a „Németország Lengyelországgal és Oroszországgal határos, részben lengyelek lakta keleti határoidékére”⁵ vonatkoztatja. A hivatkozott forrásművekből az is kiderül, hogy ebben az időben már „Porosz Ostmark” (*preußischer Ostmark*) néven emlegetik a térséget, melynek fontos jellemzője volt a lengyelek és a németek közti nemzetiségi konfliktus.⁶

Míg az „Ostmark” az első világháborút megelőző években már bevett politikai jelszónak számított, a „Német Kelet” ekkoriban még csak szórványosan jelent meg, és pusztán földrajzi megnevezésként vonatkozott a keleti tartományokra. Ezzel a kifejezéssel találkozunk például Friedrich Dietert-Dembowski 1909-ben kiadott *Reisebilder aus dem deutschen Osten. Ein Heimat- und Wanderbuch*⁷ című művében. Ugyanezt látjuk a Priebatsch nevű breslaui kiadó által 1906-ban kiadott *Aus dem deutschen Osten* című szépirodalmi sorozatban is, amely széles olvasóközönség körében tette ismertté és népszerűvé a keleti országrész témáit és helyi színtereit. Természetesen bizonyos mértékben ezekben az írásokban is felbukkan a politikai propaganda. Végző soron az itteni tájak magasztalása és a tipikusan keleti német irodalom terjesztése is ugyanarra a célkitűzésre vezethető vissza: a németek érezzék minél inkább magukénak a keleti területeket.

A világháború kitörése gyökeresen megváltoztatta a „Német Kelethez” való hozzáállást. A kedvezőtlen demográfiai változásoktól való félelem, amely az Ostmarkenverein létrejöttének alapjául is szolgált (a felhevült nemzeti érzelmű retorika ellenére), az egyre növekvő német öntudatnak adta át a helyét. Az orosz hadsereg előrenyomulása Kelet-Poroszország felé már a háború kezdete után néhány héttel pánikot keltett – különösképpen azért, mert egybecsengett a propaganda által hangoztatott „megállíthatatlan szláv előretöréssel”, azonban ez a pánikhangulat hamar elszállt. Jelentős orosz területek kerültek a németek kezére, miután Hindenburg legendás győzelmet aratott a többszörös túlerőben lévő orosz hadsereg felett Tannenbergnél, majd a Mazuri tavaknál 1914–15 őszén és telén. A katonai sikerek következtében a szlávok által veszélyeztetett Ostmark képe egyre inkább háttérbe szorult. Helyébe grandiózus elképzelések léptek, melyek szerint Németországnak most lehetősége nyílik Európa térképének újrarájzolására.

⁴ FINK, 1897. Lásd még: LIEPE, 1902.

⁵ *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, 1909. 229.

⁶ Az idézett lexikonbejegyzés két további műre hivatkozik: FINK, 1897; PETZET, 1898.

⁷ DIETERT-DEMBOWSKI, 1909.

Az új jelszó „Közép-Európa” (*Mitteuropa*) lett, melyet Friedrich Naumann is terjesztett 1915-ben megjelent könyvében, szintén *Mitteuropa*⁸ címmel. A szerző Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia egyesítését szorgalmazza, természetesen német vezetéssel, véleménye szerint ugyanis ez fektetné le egy többnemzetiségű közép-európai államszövetség alapjait. Mai szemmel nézve bizonyára vegyes érzelmekkel fogadnánk az elképzelését, annak eltúlzott, a német győzelemben egy percig sem kételkedő, imperialista hangvétele miatt. Ennek ellenére Naumann eszméi jóval túllépnek a korra jellemző nacionalizmuson és előrevetítik a húszas években kibontakozó páneurópai mozgalmakat. Ezen kívül figyelmet érdemel az is, hogy mi maradt meg Naumann írásában a demográfiai vereség korábban félelmet keltő képéből: a szerző meglepően magabiztosan ír arról, milyen módon „*nő ki a németiség által nyújtott táptalajból Közép-Európa kultúrája*”.⁹ Úgy beszél a szerző a különféle népcsoportok együttéléséről az általa megálmodott államszövetségen belül, mintha az magától értetődő volna, mintha soha nem is lettek volna (elsősorban nyelvi alapú) konfliktusok Poroszország német és lengyel lakossága között az első világháború előtt: „*Közép-Európa magja német lesz, és önmagától fogja használni a németet mint világ- és közvetítőnyelvet*”. Viszont azt is elismeri a szerző, hogy a kisebbségi nyelveket „*nagyvonalúan és kompromisszumkészen*” kell kezelni, mert „*egy minden oldalról ellenségek által szorongatott nagyhatalom számára elengedhetetlen, hogy alattvalói egyetértésben éljenek*”.¹⁰ Ez a német vezetéssel megvalósuló egyetértés azonban rendkívül merész elképzelés volt.

Mint tudjuk, a háború a későbbiekben nem alakult olyan kedvezően a központi hatalmak számára, mint azt 1914-ben elképzelték. Azonban 1917-ben, miután az októberi forradalom káoszba taszította Oroszországot, még egyszer felvillant a remény a kedvezőbb békefeltételekre és a tartós keleti irányú terjeszkedés megvalósítására. A bolsevik kormány a politikai túléléséért küzdött, ezért arra kényszerült, hogy békét ajánljon a központi hatalmaknak, valamint arra is hajlandónak mutatkozott, hogy a nyugati orosz területek egy részéről lemondjon. A breszt-litovszki békének köszönhetően 1918 márciusában úgy tűnt, hogy Berlinnek és Bécsnek végre lehetősége nyílik arra, hogy jelentős területeket kaparintson meg, és ezáltal kiterjessze a német–osztrák érdekszférát Kelet-Európára. Ez a remény szertefoszlott, amikor a német hadsereg parancsnoksága bejelentette a berlini kormánynak, hogy nyugaton elvesztették a háborút és hogy a keleti front összeomlását is csak azonnali fegyverszünettel lehet elkerülni. A nyugati fronton elszenvedett vereség után pedig már nem volt több ok az optimizmusra.

Az első világháborút lezáró 1919-es versailles-i békediktátum következtében a győztes hatalmak megfosztották Németországot katonai fölényétől, közép-európai területeitől, valamint tengerentúli gyarmataitól. A gazdaságilag romokban heverő országnak hatalmas összegeket kellett fordítania a háborús jóvátételekre, ezen kívül keleti területeinek egy részéről is le kellett mondania a frissen megalakult Lengyelország javára. Ahelyett, hogy beteljesült volna a németeknek a Vogézektól a Kárpátokig húzódó birodalomról alkotott álma, Kelet-Európában számos újonnan

⁸ NAUMANN, 1915.

⁹ Uo., 62–63.

¹⁰ Uo., 101.

alapított állammal kellett szembenézniük, amelyek készen álltak arra, hogy megvédjék magukat bármilyen jellegű német terjeszkedési kísérlettel szemben, ebben pedig a nyugati hatalmak támogatását is élvezték. Mindemellett a Hohenzollern és a Habsburg dinasztia uralma alatt korábban számos kiváltsággal rendelkező németek ezrei váltak megtűrt kisebbséggé az új kelet-közép-európai nemzetállamokban.

Gerd Koenen találó megfogalmazásával élve sok németnek „*esélyt sem adtak arra, hogy alkalmazkodjanak az új világrendhez, hogy megarthassák alkotmányos jogait, illetve ismét megállhassanak saját lábukon*”.¹¹ Ez ismét teret adott a német uralom alatt álló Közép-Európáról való álmodozásnak, mindenekelőtt olyan jobboldali értelmiségiek és politikusok körében, mint Martin Spahn, Heinrich Ritter von Srbik vagy Giselher Wirsing. A politikai sajtó viszont inkább olyan témákra koncentrált, mint az elfogadhatatlan területi veszteségek Keleten, a német kisebbségek (vélt vagy valós) elnyomása, vagy éppen a keleti határvidékeken fellépő gazdasági problémák, melyek az újonnan megrajzolt határvidékekre jellemző módon a korábban egységes gazdasági térségek részekre osztása miatt nehéz helyzetben voltak.

A háború után az etnikai kisebbségek helyzete Kelet-Közép-Európában nem volt túl biztató. Pusztá létük ellentmondott az etnikailag homogén nemzetállamokról szóló elképzeléseknek. A Csehszágban és Lengyelországban élő németeknek az sem kedvezett, hogy a berlini kormány többször is politikai eszközként használta őket a versailles-i határok ellen irányuló revizionista érvelésében. Varsóból vagy Prágából nézve a háborút követő években megindult tömeges német kivándorlás azonban mindenképpen üdvözlendő jelenség volt, melyet gyakran a helyi kormányok intézkedései is segítettek. Ezeknek a célja egyrészt a német kisebbség gazdasági helyzetének gyengítése volt, másrészt az etnikai összetétel megváltoztatása a most már önálló államisággal rendelkező lengyelek, csehek és szlovákok javára, kiváltképp a határvidékeken.¹²

A német nyilvánosságban viszont elevenen élt a keleti határvidékeken zajló nemzeti konfliktus képe, különösen az 1921 márciusában rendezett felső-sziléziai népszavazás miatt. A lengyel és a német nacionalisták már a választásokat megelőzően könyörtelen küzdelmet folytattak a szavazatokért, a határvidékeken élőkre jellemző kettős nemzeti identitás természetesen szóba sem jöhetett: vagy lengyelnek vallhatták magukat, vagy pedig németnek, középút nem volt. Mikor a győztes hatalmak a tartomány felosztása mellett döntöttek, miután 60 százalékkal győztek a Németország-pártiak, Németországban az érzelmek elérték csúcspontjukat. Ez nem a tétlenül szemlélődés órája volt már, hanem a nemzeti hisztéria ideje. A „novemberi bűnözőket” még hevesebben kritizálták, a versailles-i békeszerződést „szégyenfoltként” emlegették, és újból előkerültek a Németország „vérző határait” érintő sérelmek.¹³

Meglepő az is, hogy a többi elveszett területtel szemben mekkora hangsúlyt kapott a keleti régió elvesztése. Elzász-Lotaringia elcsatolásának jóval kevesebb figyelmet szenteltek, pedig ipari jelentősége korántsem maradt el Felső-Sziléziáétól. Úgy tűnik tehát, hogy a keleti területek elvesztése a német nagyhatalmi státusz

¹¹ KOENEN, 2005. 325.

¹² Lásd: BLANKE, 1993. 32; MILLER, 2003.

¹³ Lásd: ROGGENHAUSEN (Hg.), 1933.

megsemmisülésének szimbólumává vált. Talán azért volt ez a veszteség fájdalmasabb, mert a keleti területekhez a háború alatt különösen nagy mértékben kötődtek birodalmi víziók.

A korábbi elképzeléseket, melyekben Németország mint vezető hatalom tetszelgett, most felváltotta a keleti területek elvesztésétől való félelem, valamint attól, hogy az évszázadok során kivívott „keleti gyarmatosítás” eredményei egy csapásra semmivé válhatnak. Ebben az időben alkotta meg Herrman Rauschning a „némettelenítés” (*Entdeutschung*) fogalmát, mely alatt a lengyel hatóságok célirányosan a német kisebbség ellen irányuló politikáját értette.¹⁴ Keleten – legalábbis a németek akkori elképzelése szerint – megindult a szláv térnyerés.

Mindössze három évtized alatt – az Ostmarkenverein megalapításától a keleti határterület világháború utáni újradefiniálásáig – az itt zajló eseményekről alkotott elképzelések hangulata a hódítási víziók és a megsemmisüléstől való rettegés között ingadozott. Ez a két véglet közötti ingadozás, mely jellemző volt a németek Kelet-Európához fűződő viszonyára a 20. század során, hosszú időre meghatározta az anyaország és az itteni terület közötti viszonyt. Az aktuális politikai hangulattól függően tekintették a német kultúra keleti kapujának, vagy éppen nemzeti katasztrófa sújtotta területnek. Tekintették a keletre irányuló terjeszkedések kiindulópontjának, majd az „ázsiai hordák” támadásai által fenyegetett területnek. A két, egymással teljesen ellentétes hangulat gyakran egyszerre jelentkezett. Bár az Ostmarkenverein cikkei a keleti területek demográfiai változásairól vészjósló hangnemben íródtak, ezzel párhuzamosan a túlzott német öntudat és a szlávok lekicsinylése sem hiányzott belőlük. Még Joseph Partsch 1903-as, egyébként józan hangvételű kultúrföldrajzi Közép-Európa elemzésében is előkerült egyrészt a csehek és a lengyelek elvakult nacionalizmusa, amely a jótékony német kulturális hatást egyre inkább visszaszorította, másrészt a szerző azt is megjegyzi, hogy Közép-Európa, beleértve a szlávok lakta vidékeket is, a német kultúrkörhöz tartozik.¹⁵ A félelem és elbizakodottság váltakozása egyre szorosabban kötődött a „Német Kelet” fogalmához, amely a húszas években fokozatosan felváltotta az „Ostmark” kifejezést.

A „Német Kelet” és a népi fordulat

A versailles-i szerződés után egyre inkább felerősödött a keleti területek „némettelenítésétől” való félelem, ezzel párhuzamosan egyre jobban gyökeret vert Németország közbeszédében a „Német Kelet” fogalma, és ezzel együtt a ragaszkodás a vidék megmásíthatatlan német jellegéhez. Eközben a „Német Kelet” képe földrajzilag is egyre behatárolhatóbbá vált. Korábban „Ostmark” és „Német Kelet” alatt a Német Birodalom keleti határvidégeit értették. Mivel azonban ennek a területnek bizonyos részeit elcsatolták, anélkül, hogy a németek valóban lemondtak volna azokról, a régi meghatározás használhatatlanná vált. Ezentúl minden olyan területet németnek tekintettek, ahol németajkú népesség élt vagy ahol a német kultúra érezte hatását (bármit is jelentsen ez). Ily módon jelentős mértékben megnövekedett a „Német

¹⁴ RAUSCHNING, 1930.

¹⁵ PARTSCH, 1903. 124–142.

Kelet” területe: az elcsatolt keleti vidékeken kívül ide sorolták a Baltikumot, Galíciát, vagy akár Erdélyt is, amelyek egyébként sosem tartoztak a Német Birodalomhoz, sem 1871 után, sem pedig a középkorban.

A megváltozott szemléletmód, amely egyre inkább a német népet helyezte előtérbe, magyarázatul szolgálhat arra, hogy korábbi jelentése értelmében miért vált az „Ostmark” fogalma használhatatlanná. Ez a kifejezés mindig egy adott ország határvidékét jelölte, ezért a mindenkori állam létezéséhez volt kötve. A németek szemében 1918 után azonban az állam presztízse jelentős mértékben csökkent, mivel a világháború végkimenetele rámutatott, hogy még az olyan hatalmas és hagyományos birodalmak, mint a Hohenzollerneké, a Habsburgoké vagy a Romanovoké is pillanatok alatt összeomolhatnak és az államhatárok tetszőleges politikai döntések tárgyává válhatnak. A Németországban és azon kívül 1918 után virágzásnak indult népi gondolkodásban, amely meghatározta a Kelethez való viszonyulást is, egyre nagyobb hangsúlyt kapott a történelem valódi hordozójának tekintett nép.¹⁶ Ennek fényében az „Ostmark” relevanciáját veszítette, hiszen térbeli alakja ugyanolyan mulandó volt, mint az állam és annak területe. Ezzel szemben a „Német Kelet” a német nép keleti elterjedésére utalt, függetlenül a fennálló államoktól és azok határaitól. Ugyan ez sem volt időben állandó, mégis sokkal kevésbé bizonyult változékonynak, mint a német állam és annak keleti határai.

Azok számára, akik a népi fordulatot támogatták és relativizálták az állam jelentőségét, egészen új távlatok nyíltak meg. Új kérdések merültek fel, melyekre választ kellett találni. A határok mentén és azokon kívül élő német közösségek kutatására egy egész tudományterület jött létre. Míg előbbieket a Németországgal határos területeket (Elzászt, Danzigot és a Szudétavidéket) népesítették be, addig utóbbiak a távolabbi, például a Volga menti vagy a baltikumi régiókat. A velük foglalkozó etnocentrikus kutatások és az ezeket alapul vevő ismeretterjesztő művek a két világháború között azt kívánták elültetni a köztudatban, hogy a németiség a Rajnától a Volgáig összefüggő egységet alkot. Ezek a nézetek akkoriban valószínűleg kevésbé voltak jelen a köztudatban. A „Német Keletről” szóló, a húszas és harmincas években egyre terjedelmesebbé váló irodalom szerzői éppen ezért amellet érveltek, hogy nem szabad különbséget tenni a Rajna-vidék és a Kurföld németisége között. Ez az állásfoglalás nemcsak a versailles-i békeszerződéssel helyezkedett szembe, hanem az 1871-ben létrejött német egység eszméjével is, melynek kisméretű, etatisztikus berendezkedését akarták megváltoztatni, többek között az Európa keleti részén élő németek bevonásával. Bizonyos mértékben a 19. századi nacionalista mozgalmak szellemiségére támaszkodott ez a felfogás, mely szerint minden vidék német, „*ahol a nép német nyelven szól*”.¹⁷ Emellett a nemzetiszocialisták előretörése rasszista felhangot is adott a népfogalomnak és ezáltal a Keletre vonatkozó imperialista követeléseknek is.

A nemzetiszocialista hatalomátvétel után az „Ostmark” fogalom lecserélése hivatallossá vált. 1933-ban megalakult a Német Kelet Szövetség (Bund Deutscher Osten, BDO), amely az összehangolás jegyében magába olvasztott minden a „Német Kelet”

¹⁶ A népi gondolathoz lásd még: OBERKROME, 1997.

¹⁷ [Idézet Ernst Moritz Arndt *Des Deutschen Vaterland* című verséből: „*So weit die deutsche Zunge klingt.*” – A fordító.]

ügye iránt elkötelezett szervezetet. Köztük az Ostmarkenvereint is, amelynek önálló szervezetként való működését aztán 1934-ben be is tiltották. Intenzív propaganda- és publikációs tevékenységével a BDO-nak sikerült meghonosítania és szabványosítania az új Kelet-fogalmat a Birodalom politikai nyelvezetében, a nemzetiszocialista intézményekkel és funkcionáriusokkal való szoros együttműködés pedig biztosította az egyesület feltétlen párhúságát.¹⁸ Ennek ellenére az Ostmark fogalma nem veszett ki teljesen a nyelvhasználatból. Az Anschlusst követően, 1938-tól ismét az eredeti jelentésében kezdték használni, vagyis a birodalom osztrák részének megnevezéseként. Az 1938-ban kiadott *Buch von der deutschen Ostmark* már kizárólag Ausztria bemutatásáról szólt.¹⁹ Ezzel szemben a „Német Kelet” földrajzi vonatkozása a második világháború során egyre inkább kitágult. A nemzetiszocialista áttelepítési politika következtében a fogalom összefonódott a német kisebbségek jelenlétével, ezáltal pedig a „Német Kelet” határai egyre inkább elmosódtak.

Ebben az összefüggésben érdekes kérdés lehet, hogy maga Adolf Hitler mit értett a „keleti területek” alatt. A koncepció Poroszországból származott, valamint az Ostmarkenverein alapítói és tagjainak jelentős része is porosz volt²⁰ – a délnémet-osztrák Hitlert viszont inkább csak a propagandalehetőségek miatt érdekelte. Az Ostmarkenverein érvei és a keleten élő német kisebbségek elnyomására való hivatkozás ugyanis felhasználható volt a versailles-i békeszerződés elutasítására. Amikor Hitler 1939 októberében a Reichstagban tartott beszédében „a német nép szétagoltságának fenntarthatatlanságáról” beszélt, egyúttal szakított azokkal a korábbi törekvésekkel, melyek a keleti német telepek minden körülmények közötti fenntartását tűzték ki célul. Az ekkoriban elindított „Heim ins Reich” -mozgalom, melynek keretei közt két év alatt félmillió németet telepítettek át – bizonyos mértékig kényszerrel – a Baltikumból, Volhíniából, Galíciából, Besszarábiából, Dobrudzsából és Dél-Tirolból a Birodalom területére, éles ellentétben állt az eddigi „Német Kelettel” kapcsolatos ideológiával.²¹ A német kormány az érintett területek kormányaival együttműködve egyszerűen felszámolta a „Német Kelet” jórészét. Emberek százazreit szakítottak el a gyökereitől, és a német bevándorlók által évszázadok alatt felépített kultúrák lettek az enyészeté. A németek keletről való elűldözése ezzel a politikával vette kezdetét. Ugyanez a folyamat folytatódott 1945 után, csupán a résztvevők és a földrajzi elrendezés változott meg.

A Keleti határ mint frontier a második világháborúban

A „Német Kelet” a Harmadik Birodalomban a „Heim ins Reich”-mozgalom ellenére sem veszített rendkívül magas értékéből. A BDO továbbra is fontos szervezet maradt, élére 1934-ben Hitler helyettesét, személyesen Rudolf Hesst állította.²² A „Német Kelettel” kapcsolatos tevékenységek azonban mindig találtak szószólókat

¹⁸ A BDO-hoz lásd: FIEDOR, 1977.

¹⁹ SUCHENWIRTH, 1938.

²⁰ Nemcsak az Ostmarkenverein alapítói, hanem tagjainak nagy része is Poroszországból származott, erről lásd: GRABOWSKI, 1998. 75–95.

²¹ A „Heim ins Reich”-mozgalomról lásd: ALY, 1995.

²² FIEDOR, 1977. 15–38.

és támogatókat a meggyőződéses nemzetiszocialisták körén kívül is. De mi volt az alapja ennek a különleges érdeklődésnek, eltekintve a háború alatti túlnyomórészt rövidtávú politikai és stratégiai szempontoktól? Milyen lélektani indíték állhatott annak hátterében, hogy a németek az első világháború vége óta ilyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az elsősorban mezőgazdasági jellegű, a Szudéta-vidéktől eltekintve gazdaságilag jelentéktelen németek lakta övezetnek?

Sok mindenre magyarázatot találunk, ha vetünk egy pillantást a Német Birodalom sikertelen gyarmatosítási kísérleteire. Amikor a 19. század nyolcvanas éveinek kezdetén a németek a többi nagyhatalmat utánozva nagy területű gyarmatbirodalom kiépítésével kezdtek próbálkozni, már nem igazán maradt szabad prédaként elterülő említésre méltó terület. Az Afrikában és a csendes-óceáni térségben megszerzett vidékek gazdasági és stratégiai szempontból kétes értékűnek számítottak, különösen, ha figyelembe vesszük a gyarmatok védelmére felállított német Nyílt-tengeri Flotta építéséhez szükséges hatalmas beruházásokat és az azokhoz kapcsolódó politikai költségeket. A gyarmatoknak és a flottának a versailles-i béke értelmében való elvesztése ezért rendkívül érzékenyen érintette a presztízsével sokat törődő német államot.

Ellentétben európai riválisaival, Nagy-Britanniával és Franciaországgal, valamint a felemelkedő tengeri nagyhatalmakkal, Japánnal és az Egyesült Államokkal, Németország világpolitikai szempontból már nem tartozott a gyarmatosító hatalmak első vonalába. Az akkori viszonyok között pedig semmi sem jelezte ennél egyértelműbben a nagyhatalmi státusz elvesztését. Mi lett azonban a globális hatalom, valamint a német zászló alatt álló távoli egzotikus országok iránt egykor felébredt igénnyel?

Meglepő az időbeli egybeesés a gyarmatok elvesztése és a közvéleménynek a kelet-európai németek lakta területek iránt ugrásszerűen megnövekedett érdeklődése között. Természetesen a népi fordulatnak is jelentős szerepe volt abban, hogy a Baltikum, a volgamenti területek, illetve Erdély német lakossága egyre inkább a figyelem középpontjába került. Viszont itt nem csak az Európában élő németek egybegyűjtéséről van szó.

A „Német Kelet” létezése azért került a két világháború közötti politikai sajtó figyelmének fókuszába, mert a gyarmatosításként számon tartott középkori német térhódítások vívmányának is tekintették. Ily módon talált magának új tárgyat a Német Császárság korára visszanyúló, gyarmati terjeszkedést szorgalmazó politikai retorika, azután, hogy a tengerentúli célkitűzések a világháború következtében elvesztették aktualitásukat.

A tengerentúli terjeszkedéstől való kényszerű elfordulás, valamint a figyelem áthelyeződése Németország állítólagos kelet-európai gyarmatosító hatalmi szerepére nyomon követhető Hitler 1920-as évekből származó programadó írásaiban.

„Népünk politikai tapasztalatai” – írja Hitler a Mein Kampfban – „külpolitikai szempontból csak három maradandó eredményt értek el: először az ősbajorok által keresztülvitt Ostmark település; másodszor az Elbától keletre eső területek megszerzése és betelepítése; harmadszor a Hohenzollernek által megszervezett brandenburgi porosz állam mint az új birodalom mintaképe.”²³

²³ HITLER, 2007. 245.

Az évszázadok óta tévúton járó és a németek lakta területeket sikertelenül kibővíteni próbáló német külpolitikával szemben megfogalmazott kritikát követően Hitler a következő programmal állt elő: „Mi megállást parancsolunk az örökös germán vándorlásnak Európa déli és nyugati részei felé és kelet felé tekintünk. Lezárjuk végül a háború előtti időszak gyarmati és kereskedelmi politikáját, és rátérünk a jövő földbirtok politikájára.”²⁴

A „keleti gyarmatosítás” átértelmezése nem Hitler saját ötlete volt, korábbi írásokból is meríthetett ihletet. Már a 19. század történetíróinál és publicistáinál is megjelenik a gondolat, hogy a középkori keleti irányú német terjeszkedés valójában olyan tudatos politikai vállalkozásnak tekinthető, amely egy évszázadokon átívelő európai vándorlási és gyarmatosítási hullám volt. Megteremtették tehát a „keleti német gyarmatosítás” mítoszát, amely tökéletesen alkalmas volt a kelet-európai területekre formált igény történelmi alapú legitimálására.²⁵ Az Ostmarkenverein propagandájában is központi helyet kapott ez az elképzelés, az első világháború után fel is tudták használni a keleti határokkal kapcsolatos revizionizmus eszközeként. Emellett az elvesztett gyarmatok szempontjából is hasznosnak bizonyult ez az eszme úgy, mint kompenzációs ideológia. Hiába nem rendelkezett Németország gyarmatokkal, az egykori „keleti hadjáratok” még mindig büszkeséggel töltötték el a népet. Ezt bizonyítja a heidelbergi középkorász, Karl Hampe 1921-es *Der Zug nach dem Osten. Die kolonialisatorische Großtat des deutschen Volkes im Mittelalter*²⁶ című könyve is.

Nem mindenki elégedett meg azonban a kelet-európai gyarmatok vélhetően dicsőséges történelmére való visszatekintéssel. A keleti gyarmatosítás mítoszát sokan a jövőre nézve is politikai iránymutatásként értelmezték. Ez a gondolat nemcsak Hitler írásaiból válik nyilvánvalóvá, hanem a népi gondolkodású történész, Martin Hildebert Boehm 1936-ban megjelent *Der Deutsche Osten* című díszkötetében is:

„Csak az ítéli el a németek keleti irányú előrenyomulását, aki meg akarja fosztani népünket, kultúránkat és gazdaságunkat mindennemű mozgástértől. Öntudatos német állampolgárok egyet tehetnek: nyíltan és őszintén elkötelezik magukat a több mint egy évezrede tartó keleti küldetés mellett.”²⁷

„Részleteiben fogjuk látni azt, hogy milyen kanyargós utakon, évszázadokon át tartó szét-húzás, kulturális felsőbbrendűségi érzés és tétlenség után, valamint az állami és gazdasági szempontok szűklátókörű prioritizálásán túllépve jutott el nemzetünk újra a felismeréshez: a keleti irányú terjeszkedés nyughatatlan népünk örök érvényű célja, a népvándorlás pedig a német sors része. Így hát a Német Kelet visszaszerzése végre ismét a német polgárok dédelgetett álmává vált. Csak a ma minket körülvevő zord valóság számúzi ezeket a gondolatokat a vágyálmok világába. De a 'reálpolitikusok' hibát követnek el, ha azt akarják elhitétni velünk, hogy muszáj beletörődnünk a vereségbe és sorsszerűségként kell elfogadnunk azt.”²⁸

²⁴ HITLER, 2007. 246.

²⁵ WIPPERMANN, 1979; WIPPERMANN, 1980.

²⁶ HAMPE, 1921.

²⁷ BOEHM, 1936. 3.

²⁸ BOEHM, 1936. 18.

Három évvel azután tört ki a második világháború, hogy ez a térképekkel és ábrákkal gazdagon illusztrált terjedelmes kötet megjelent, melynek főszerkesztői Karl C. Thalheim és A. Hillen Ziegfeld voltak, valamint sok más neves német történész, mint Hermann Aubin, Otto Hoetzsch, Erich Maschke vagy Kurt von Raumer is közreműködött az elkészítésében. A Harmadik Birodalom vezetésének a háborúval többek között az volt a célja, hogy visszaszerezzék a kelet-európai gyarmatbirodalmat. Jürgen Zimmerer nemrég bebizonyította, hogy a német uralom brutalitását a keleti területeken a „megszállás” (*Besatzung*) hagyományos fogalmával nemcsak magyarázni, de még megérteni is nehéz. A szerző ehelyett a „gyarmati uralom” (*Kolonialherrschaft*) használatát javasolja, szerinte ugyanis ennek szánták a Lengyelország és a Szovjetunió területére irányuló nemzetiszocialista hódító politikát, amelyet a „gyarmatosítás szelleméből” (*Geiste des Kolonialismus*) alkottak meg, továbbá a meghódított kelet-európai területek népeivel való bánásmód is megegyezett azzal, ahogy a gyarmatosító hatalmak a tengerentúli területek őslakosaival bántak.²⁹

A Harmadik Birodalom propagandairódalmában a „Német Kelet” a háború kitörése után már nem csupán németek lakta határvidéket jelentett, hanem folyamatosan mozgó frontvonalat is a németek és a szlávok között zajló örökös és faji alapú küzdelemben.³⁰ Most már egy vitatott határvidék előőrsé, hídfőállása és védőbástyája volt, amely a német történelem szerencsés korszakaiban kelet felé tolódott ki, szerencsétlenebb pillanataiban pedig nyugati irányba húzódott vissza. Ily módon alakult ki a németek lelkében a Keleti határ, amely az észak-amerikai *frontier*hoz hasonlított. Erre az összefüggésre Alan Steinweis mutatott rá pár évvel ezelőtt.³¹ Szerinte már a német geopolitikusokat, például Friedrich Ratzelt is lenyűgözte a *frontier* gondolata. Meg voltak győződve arról, hogy az amerikai társadalmat is az tartja fiatalon, illetve az teszi dinamikusá és életerőssé, hogy lehetősége van időről időre új területeket meghódítani, használat alá vonni és benépesíteni. A mozgó határvonalba vetett hit ezért az 1920-as és az 1930-as évek geopolitikájának fontos alapkövévé vált. Ezt az eszmét vallották a nemzetiszocialisták és harcostársaik, amikor a keleti határra is *frontier*ként kezdték tekinteni. Hillen Ziegfeld 1936-ban a már említett Német Kelettel foglalkozó kötetben a következőket állapítja meg:

„Egy egészséges és lelkes népnek a folyamatos megfiatalodáshoz szüksége van egy olyan változó határra, mint a mi keleti határvidékünk, mert ez a bizonyíték arra, hogy a nép erőfőlnye fontosabb tényező a határvonalak meghúzásakor, mint szerződések záradékai vagy szakértői elemzések.”³²

Máshol pedig ezt írja:

„A lineárisan meghúzott határ fogalma a germán-német gondolkodástól alapvetően idegen, ezzel szemben a határvidékek két nép közötti ütközőzónaként való felfogása a Német Birodalom története során újra és újra megállta a helyét. Manapság ez a felfogás ismét időszzerűvé vált. Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a népek és

²⁹ ZIMMERER, 2004.

³⁰ Lásd: REIMERS, 1942; HAGEMEYER-LEIBBRANDT (Hg.), 1943.

³¹ STEINWEIS, 1999.

³² ZIEGFELD, 1939a. 54.

*fajok közötti láthatatlan átmenetként működő határ helyzete mindig az adott nép rátermettségétől, illetve vezetésre való alkalmasságától függ.*³³

Mint ahogy Hitler is megjegyzi a *Mein Kampf*-ban: az ésszerű gyarmati politika nem más, mint a Német Birodalom határaihoz közel eső vidékek benépesítése. További élettér létrehozását csak így módon lehet biztosítani. Földrajzi szempontból az ilyen fajta terjeszkedésre pedig Európa keleti területei a legalkalmasabbak: „Egyedül itt Keleten vannak olyan területek,” írja Karl Franz Jurda *Kampf um den deutschen Osten* című könyvében, „melyek ritkán lakottak [...] melyeket mind a történelem, mind a sors a német nemzetnek szánt”.³⁴

A második világháború alatt a német keleti határvidék gyakorlatilag is az amerikai nyugati határ megfelelőjévé vált. A Német Birodalom attól függően terjesztette ki a határait kelet felé, hogy mekkora idegen területeket tudott katonai erővel meghódítani, illetve németekkel benépesíteni. A németek, miközben megpróbáltak Kelet-Európában egy amerikai mértékű gyarmatosító terjeszkedést megvalósítani, a leigázott „idegen” népcsoportok érdekeire nem sok figyelmet fordítottak. „Ki beszél még manapság az örmény népirtásról?” – kérdezte állítólag Hitler Obersalzbergben a háború kezdete előtt pár nappal, augusztus 22-én a Wehrmacht vezetésétől.

Az elmélet, mely szerint a nemzetiszocialisták a háborút keleten gyarmati háborúnak tekintették, azoknak a történelmi narratíváknak sem mond ellent, amelyek például Christian Gerlachnak a fehéroroszországi német megszállási politikáról szóló tanulmányában szerepelnek. Szerinte elsősorban gazdasági érdekek, valamint a haditermelésből eredő saját maguk által teremtett kényszerhelyzet állt a nemzetiszocialisták népirtással kísért keleti politikájának háttérében.³⁵ Az utóbbi elgondolás sokkal inkább kiegészíti az előbbi, mert a segítségével könnyebben megérthetjük, milyen mentális stratégiákat használva sikerült a németeknek azokat az erkölcsi kérdéseket megkerülniük, amelyek a meghódított keleti területek gyakran népirtásba torkolló gazdasági kizsákmányolásakor merülhettek fel. A *frontier* eszméje és a gyarmatosításból eredő felsőbb- és alsóbbrendű embereket megkülönböztető dichotómia a németek fejében lehetővé tette a meghódított kelet-európai népek barbarizálását.³⁶ Ennek megfelelően pedig a leigázottakkal szemben elkövetett legszörnyűbb atrocitásokat is igazolta a „német nép gyarmati hóstetteire” való hivatkozás.

A Kelet mint elveszett Paradicsom

A második világháború végén a szövetségesek megkezdték a „Német Kelet” radikális felszámolását. Már a teheráni konferencián (1943) megszületett a döntés a keleti német területek Lengyelországhoz és a Szovjetunióhoz való csatolásáról, amit a potsdami konferencián (1945) már csak megerősítettek, végül Poroszország hivatalos megszűnése (1947), valamint a Kelet-Európa északi részén élő németek

³³ ZIEGFELD, 1939b. 596.

³⁴ JURDA, 1935. 18.

³⁵ GERLACH, 2000.

³⁶ ZIMMERER, 2004. 19.

kényszeráttelepítése jelentette a „Német Kelet” történetének végét. Ettől kezdve a kifejezést csak azoknak a korábban német területeknek a megjelölésére használták, ahonnan a második világháború után elűldözték a németeket.

Annak a közel tizenkét millió németnek, akik hazájuk elhagyására kényszerültek, olyan súlyos traumát okozott ez a veszteség, hogy jelentősen megnőtt a szentimentális *Heimatliteratur*³⁷ iránti igény. Ezek a művek elsősorban arra szolgáltak, hogy a németek kielégítsék egy olyan táj iránti emlékezés vágyát, amely a valóságban már nem is létezett, és amely visszaszerzésére az évek múltával egyre kevesebb remény mutatkozott.

Ez a műfaj a „Német Kelet” tájait és történeteit örökítette meg, épp úgy, mint az ország minden táján megtalálható helytörténeti múzeumok (*Heimtmuseen*), melyek országszerte gyűjtötték és állították ki a menekülés és az üldöztetés után megmaradt használati tárgyakat. Céljuk a múlt dokumentálása volt. Ezzel párhuzamosan arra is szükség volt, hogy a sokszor értetlenkedő nyugati lakosok, akik az elűldözöttekre nem ritkán megvetéssel tekintettek, saját szemükkel láthassák, mit kellett honfitársaiknak otthagyniuk keleten. Meggyőződhetek arról, hogy az elvesztett Kelet kulturális szempontból nem maradt el a többi országrésztől, éppen ellenkezőleg, városai és tájai fontos részét képezték a német kultúra gazdagságának. A gyakran gazdagon illusztrált *Heimatliteratur* műemlékek, múkincsek, modern nagyvárosok, kisvárosi idillek és vidékies kultúrtájak egész sorát vonultatja fel, nem is beszélve a természeti emlékhelyekről, a borostyánkővekkel borított partvidékektől kezdve a Mazuri-tavakon át egészen az Óriás-hegységig.

A háború utáni „Német Keletről” szóló irodalomban, mely természetéből adódóan nosztalgikus hangvételű és idealisztikus, találunk azonban egy olyan elemet is, amely nem köthető sem az elmúlt idők iránti érdeklődéshez, sem pedig az elűldözöttek vágyaihoz. Ahhoz az elképzeléshez kapcsolódik, miszerint a „Német Kelet” megszűnése nem csupán a haza elvesztését jelenti az ott élők számára, illetve nemcsak egyes területek eltűnését, melyek évszázadokon át a német kultúra és történelem fontos részét képezték, hanem a német identitás egy részének elvesztéséről van szó, mely földrajzilag a Kelethez köthető, és amely a térséggel együtt szintén elveszni látszik. Emiatt tűnik a „Német Kelet” alapjaiban másnak, mint Nyugat-Németország. A modern, haladó, de a civilizáció miatt elpuhult Nyugat ellentétéként ábrázolják a Keletet, amelyet érintetlenül hagyott a nyugati civilizáció okozta romlás, hiába volt kevésbé fejlett gazdaságilag. A civilizáció és a kultúra, a mesterkéeltség és a természetesség, a szelídség és a vadság kultúrkritikus dichotómiája alapján a „Német Kelet” egy olyan vidékké stilizálódik, amely alapjaiban különbözik a Nyugat tájaitól, és amely rendelkezik mindazzal, amit tőle nyugatabbra a civilizáció már régen elpusztított.³⁸

Franz Burda, aki egyébként Nyugat-Németországból származott, az 50-es években képes könyvet adott ki *Nie vergessene Heimat*³⁹ címmel. Ebben Paul Fechter irodalomtörténész, író és szerkesztő az alábbi szavakkal írta le Kelet-Poroszország különlegességét:

³⁷ [A szerző szűkebb értelemben vett hazájáról szóló, érzelmes hangvételű irodalom – A fordító.]

³⁸ Ehhez lásd: ORLOWSKI, 1999.

³⁹ BURDA (HG.), 1952.

„Az [első világ]háború alatt a Visztula és a Memel vidékén harcoló katonák közül nem egy Nyugatról, illetve Délről jött. Az itteni élmények mély nyomot hagytak bennük: olyat láttak, ami Nyugaton már csak elvétve fordul elő: valódi, romlatlan tájakat, ameddig a szem ellát: az erdők csendjével és széles, nyugodt víztükrökkel tarkított vidéket.”⁴⁰

„A Német Kelet tájai azért keltenek ilyen erős és közvetlen hatást, mert itt kizárólag a természet, az erdők és a mezők uralják a látképet, nem pedig a szemlélődőket vonzó, fényképekre kíváncsozó látnivalók. [...] Kelet-Poroszország vidékéből az érintetlenség sugárzik: ha Rudzanny-ban az első világháborús áldozatok emlékművénél a már-már zord csendességet árasztó messzeségbe tekintünk, a ködbe vesző horizonton elénk tárulnak a tavak mozdulatan víztükrei, a csendes, sötét erdők és a végtelennek tűnő hegyoldalak. Ekkor élheti át az ember e táj mozdulatlanságának bűvöletét, ekkor láthatja a természet maradványait, melyek ezen a vidéken fennmaradtak.”⁴¹

A „Német Kelet” mitizálása, ahogyan 1945 után ábrázolták, elképzelhetetlen lenne a romantizáló tájleírások és sztereotipikus természetábrázolások nélkül: tükörsima tavak, komor erdőségek, sziklás partok, vándordűnék, viharvert hegyormok és a kék ég alatt elterülő, széljárta gabonaföldek. Mintha csak Caspar David Friedrich fejéből pattantak volna ki e tájak. Ezeket az egyedülállóan romantikus természetleírásokat olvasva felmerül a kérdés, valójában mennyire voltak sajátosak a „Német Keleten” az ilyen jellegű tájak.

Hiszen az Alpok sem nyújt kevésbé lenyűgöző látványt, mint a Szudéták, sziklás partokat pedig Rügen szigetén is találunk, valamint a Fekete-erdőre is ugyanúgy jellemzőek a sűrű, csendes erdőségek. Nem is beszélve a „Német Kelettől” még keletebbre eső vidékekről, melyek még érintetlenebbek voltak, és még felül is múlhatták annak varázsát.

Az itt tárgyalt „Német Keletről” alkotott képnek elengedhetetlen része volt a táj egyedülállósága, ezért is olyan gyakoriak azok a leírások, melyek ennek az egyedülállóságnak a természetét magyarázzák. A korábban idézett Paul Fechter különösen ügyelt arra, hogy a keleti tájak vidékies hangulatát szembeállítsa a Nyugat természeti szépségeivel, melyeket „a kultúra és a kultúráról való elképzelések egyaránt áthatnak”. Ezt láthatjuk a samlandi sziklafalakról szóló leírásában is, melyben „a vándor [...] egyedül van, mintha a teremtés első napja lenne”:

„Ha az ember ezután Rügen szigetére gondol, a Stubbenkammer és a Wissower Klinken mészkőszikláira: gyönyörűek és sokkal pompásabbak, mint a Bernsteinland meredek tengerpartjai, azonban sokkal jobban a kamera kulturális hatáskörébe, az ábrázolásba kényszerültek, ami az ősi képpel szemben igazságtalanná és türelmetlenné teszi ezeket, az újra és újra látható tájakat, mert a kép ősisége a sok fotó és ábrázolás miatt elmosódottá, erőtlenné és fakóvá vált. Kelet-Poroszország tájai azonban érintetlenek.”⁴²

⁴⁰ FECHTER, 1952. 7.

⁴¹ FECHTER, 1952. 11–12.

⁴² Uo.

Karl-Heinz Gehrmann 1951-es *Vom Geist des deutschen Ostens* címmel megjelent könyve rávilágít arra, miként próbálták elhatárolni a „Német Keletet” a tőle keletebbre eső, nála sokkal érintetlenebb tájaktól, illetve, hogy min alapultak a „Német Kelet” egyediségéről alkotott elképzelések. A szerző szerint már repülőről is jól látható volt az a határvonal, mely az egykori német területeket elválasztotta azoktól a területektől, melyek sosem voltak német kézen.

„Kelet-Poroszország városait és tájait a poroszok és a Német Lovagrend tették azzá, ami: teroszerűvé és életerőssé. Azonban hirtelen, minden átmenet nélkül mintha árnyék vetült volna a tájra: az élénk színek egyhangú szürkévé váltak, az egyenes és kanyargó utcák és mezők eltűntek. [...] Minden azonnal összerosódott, a mezők füve kifakult, a szántóföldek szorosan az alacsony, alig észrevehető tanyák köré tömörültek: átrepültünk a határ fölött, mely nemcsak országokat, hanem kultúrákat is elválasztott. Itt kezdődött a litván terület, amin már nem jutott túl a német lovagrend.”⁴³

A „Német Kelet” varázsát eszerint a természet és a német kultúra násza adja. Lehet, hogy a litván tájat ugyanúgy érintetlenül hagyta a nyugati civilizáció, azonban az nyers és kaotikus, mert hiányzik belőle az alkotó német kéz.

Ha valaha úgy vélték, hogy a „Német Kelet” festői vonzereje a német jelenlétnek volt köszönhető, akkor a németek elűzésével a természet megjelenésének is meg kell változnia. És tulajdonképpen ezt olvashatjuk Gehrmannál:

„Hozzáférhetetlenné vált a vidék, amely még századunkban is őrzi az utolsó érintetlen titkokat: a kurföldi turzások ősi erejét, Mazuria nyugtató magányát, az Óriás-hegység és az Altvatergebirge⁴⁴ elpusztíthatatlan romantikáját. [...] Amíg a fenséges, sűrű erdők sorsa a kivágás vagy az elvadulás lett, addig a szívós, suhogó sztyeppe fű pusztítva tör utat magának nyugat felé, a gátak és töltések víz alá kerülnek, a folyók kiapadnak, a síkságokat elönti a víz. Ahol pedig védekeznek a pusztítás ellen, ott nem a vidék, a szeretett föld megmentése a cél, hanem a haszonszerzés. Ahol egykor a parasztok a tavaszi vetés idején alázatosan Istenhez fohászkodtak segítséget remélve, most lelketlen gépek dübörögnek keresztül a végtelen pusztákon, melyek nem tartoznak már senkihez.”⁴⁵

Érthető módon inkább a „Kelet-Poroszország” (*Ostpreußen*) megnevezés használata jellemző azokban a művekben, melyek a civilizáció ártó hatásaitól megkímélt tájakat és az ember és természet közötti harmóniát tekintik a „Német Kelet” legfőbb vonásának. Kelet-Poroszország ugyanis egykor a Német Birodalom legkeletebbre eső tartománya volt. Az iparosodás csak részben volt jellemző erre az országrészre, népsűrűsége alacsony volt, és magában foglalta Mazuriát, annak nagy kiterjedésű érintetlen természeti területeivel együtt. Ezzel szemben a városias, részben erősen iparosodott Szilézia, valamint olyan nagyvárosok, mint Königsberg, Danzig, Breslau és Stettin kevésbé illettek bele a „Német Kelet” romantizált képébe. Pedig Felső-Szilézia füstölő kéményei, Breslau gépgyárai vagy Stettin kikötőjének emelődaruai nem kevésbé tartoztak a „Német Kelethez”, mint annak tavai és erdői, az előbbieket azon-

⁴³ GEHRMANN, 1951. 137.

⁴⁴ [Jeszenik-hegység – A fordító.]

⁴⁵ GEHRMANN, 1951. 129.

ban érthető módon alig említik azok a művek, melyek a múlt dokumentálása helyett a „Német Keletet” mint a modern világ stilizált ellenpólusát igyekeznek ábrázolni.

Ezzel szemben a jávorszarvas egyértelműen felülreprezentált, mivel az a „Német Kelet” ősiségének szimbólumává lett. A jávorszarvas ugyanúgy a „Német Keletről” szóló könyvek állandó motívumává vált, mint a lovagvárak, az erődtemplomok, a vándordűnék vagy az erdei tavak. *„Egyszer látnunk kell a jávorszarvast”* – írja Gehrmann – *„mely az ősvilág maradványaként járja az erdőket és a lápokat, hogy megértsük, miért maradhatott fenn ez az ősi eredetiség az emberekben a német lovagok és Poroszország idején, és még a 20. században is.”*⁴⁶ A jávorszarvas azonban már 1945 előtt sem számított gyakori látványnak az elvesztett keleti területek vadvilágában. Akkoriban összesen 200 egyedet számoltak össze Németország keleti részén, és ezek is nagyrészt vadrezervátumokban éltek. A nyugati területekhez hasonlóan itt is inkább szarvasok, őzek és vaddisznók járták az erdőket, ők mégsem szerepelnek a „Német Keletről” szóló kötetek képein, mivel ezen műveknek a Nyugat és a Kelet közti különbségeket kellett hangsúlyozniuk.

A nagyvárosokhoz és az iparvidékekhez hasonlóan a munkások és a városi polgárok sem gyakran tűnnek fel e könyvek lapjain. Helyettük leginkább halászokat és földműveseket találunk az illusztrációkon, gyakran olyan hagyományos kétféle munkát végezve, amelyek akkor már Nyugaton – és valószínűleg Keleten is – kiveszőfélben voltak. Összességében azt a képet közvetítik, hogy a Kelet lakosai összhangban éltek a természettel, és a modern világ változásaival nem törődve ápolták tovább hagyományaikat, melyek generációról generációra öröklődtek. Ezenkívül gyakran ábrázolták a Keletet a társadalmi béke helyszínékként, ahol az emberek saját magukkal és a természettel összhangban végezték a munkájukat. Tipikusnak számítanak az olyan jellegű ábrázolások, mint például az alábbi, Burda *Nie vergessene Heimat* című művéből származó képaláírás: *„A javításra szoruló halászhajót közös erővel partra húzzák, miközben a munka ritmusával összhangban felcsendül egy mélabús kurföldi dal.”*⁴⁷

Egy szóval: az 1945 utáni irodalom egy része a „Német Keletet” úgy ábrázolja, mint elvesztett Paradicsomot, mint egy még érintetlen és természetes helyet, mint a modernitás előtti világ utolsó menedékét, melyhez fogható Nyugat-Németországban sehol sem volt.

A „Német Kelet” ilyen jellegű ábrázolása valószínűleg jelentős érdeklődést váltott ki az ötvenes évek Németországában. Az NSZK társadalmára, amely a háború, az üldöztetések és az NDK-ból meginduló emigráció miatt nagyrészt gyökereiktől elszakadt emberekből állt, komoly hatást gyakorolt a német gazdasági csoda következtében fellépő változás és az egyre nyugatiasabb életmód, ezzel szemben azonban a hagyományok drámain felgyorsuló eltűnése állt. Sokan ezt fájdalmas vagy akár ijesztő veszteségként élték meg. Ilyen körülmények között a romantizált „Német Kelet” tökéletes felületet nyújtott az NSZK-polgárok stabilitás és hagyományok iránti vágyainak kivetítéséhez. Ami pedig a „Német Kelethez” társított korábbi, 1945 előtti asszociációkat – mindenekelőtt a keleti terjeszkedés mítoszáét, illetve a szomszédos népekkel vívott örökös küzdelmet – illeti, 1945 után ezek sem tűntek el nyomtalanul. Az elvesztett Paradicsom eszméje azonban háttérbe szorította őket.

⁴⁶ GEHRMANN, 1951. 138.

⁴⁷ BURDA (HG.), 1952. 64.

Így lett a „Német Keletből” az NSZK-s konzervativizmus ideálja, mellyel azok is tudtak azonosulni, akik nem erről a vidékről származtak, mint például Franz Burda.

Ezenkívül a „Német Kelet” mint a béke és nyugalom szigete egyet jelentett a Harmadik Birodalom gaztettei és a háborús szörnyűségek elől való meneküléssel. Valójában azonban a „Német Keletnek” sem jutott ezekből se több, se kevesebb, mint Németország többi részének. A választások alatt a nemzetiszocialisták támogatottsága Németország keleti részén volt a legerősebb. A Kelet a nemzetiségi alapú küzdelmek és a nemzetiszocialisták által kezdeményezett áttelepítések színtere volt. Földrajzilag közel esett a lengyelországi és a szovjet népiirtásokhoz, ide menekültek a bombázások miatt otthonukat veszített lakosok, és a hadiipari termelést is ide helyezték át Nyugatról. A háború utolsó hónapjaiban pedig egységes csatatérre változott a régió, az erőddé nyilvánított városokat (például Königsberg, Posen, Breslau) gondolkodás nélkül áldozták fel a Vörös Hadsereg ellen vívott küzdelemben úgy, hogy ez bármiben befolyásolta volna a háború kimenetelét. A tanulmányban idézett „Német Keletről” szóló irodalomban ezekről az eseményekről nem esik szó. Ezek a művek csak a katasztrófa előtti időszakot ábrázolják, egy idilli tájat a vízőzön előtt. Következménye ez annak, hogy a „Német Keletről” szóló irodalomra is hatással volt az ötvenes-hatvanas évek elhallgatási gyakorlata, ezért a témában kiadott publikációkon egészen a közelmúltig ez a tendencia volt érezhető.

A ma németei és a tegnap Kelete

A „Német Kelet” képe a nagy történelmi fordulópontok (1914, 1918, 1933 és 1945) hatására folyamatosan változott. A fogalom alappillérei viszont mindezen változások ellenére meglehetősen stabilnak bizonyultak. A „Német Kelet” mindig is a nyugati modernitástól távol eső világnak számított; átalakulásai mindig is antimodern, antiurbánus és nyugatellenes impulzusokon alapultak. Ezzel párhuzamosan egy hamisítatlannak vélt német kultúra menedékeként is tekintettek rá, amely a németajkúak lakta területek keleti peremére esett, éppen ezért nap mint nap kihívásokkal kellett szembenéznie, ezáltal belső stabilitásra tett szert. Végül pedig a német gyarmati terjeszkedések vívmányának számított, ahol nyilvánvalóvá vált a németek kelet-európai vezető szerepe. A folyamatosan változó politikai helyzetben a németek egyszer védekezésre kényszerültek a szomszédos népek hálátlansága miatt, máskor a gyarmati hódítás útján meneteltek, végül pedig történelmi igazságtalanságok miatt arra kényszerültek, hogy lemondjanak az őket illető keleti területekről – ez nemcsak rájuk nézve volt veszteség, hanem az európai kultúra egészének szempontjából is.

Ezeknek a német vágyakból és aggályokból született képeknek azonban kevés valóságalapja volt. A valódi „Német Kelet” kevésbé volt német, mint azt hinni szerették volna. Valójában mindig is különféle kultúrák átjárózónája volt, amelyet történelme során egyébként sokkal kevésbé alakított az egymás mellett élő különböző népcsoportok konfliktusa. Inkább a folyamatos átmenet, mintsem az éles határok vidéke volt. A modernitás állítólagos hiánya is inkább tekinthető árnyalatbeli különbségnek, mint lényeginek: a nagyvárosok (Danzig, Königsberg, Breslau) szempontjából a Kelet egyáltalán nem maradt el a Nyugat mögött. Ennek ellenére

a „Német Kelet” a 19. század végétől kezdve kiváló projekciós felületet biztosított a modernitás- és nyugatellenes indulatok kiéléséhez. A „Német Keletről” való ebből fakadó elképzelések egyre szorosabban kapcsolódtak a térséghez. Ily módon szinte lehetetlen volt elfogulatlanul viszonyulni hozzá. A valódi Kelet így egyre inkább eltűnt a ráaggatott hamis képek mögött.

A hetvenes években, valószínűleg az NSZK sikeres modernizációja és a nyugati világba való integrációja miatt, csökkent az általános érdeklődés a „Német Kelet” iránt, már egyre kevésbé volt szükség a modernitás- és nyugatellenes álomvilágra. A „Német Kelet” képe megmaradt az ötvenes évekbeli elképzelések szintjén, és csak akkor vált meghaladottá, amikor feltámadt az érdeklődés az egykori kelet-európai német jelenlét iránt. Ez a tendencia már a nyolcvanas években jelentkezett,⁴⁸ de csak az 1990-es határnyitás után újraegyesült Németországban vált igazán széleskörűvé. A régi ábrázolások már nem versenyezhetek a Keletről visszatérő utazók új, autentikus képeivel. A politikai légkörben is olyan gyökeres változások történtek, amelyek lehetetlenné tették a régi elképzelések feltámasztását. A megváltozott nézőpontok miatt a „Német Keletet” mint múltbéli realitást ezért újrafelfedezés helyett teljesen újonnan kell feltérképezni. Azt viszont csak az elkövetkezendő évek fogják megmutatni, hogy a ma németei hogyan fogják a tegnap Keletét felfedezni, valamint új mítoszok, kihasználás és klisék nélküli történelmi jelenségeként megérteni.

Fordította: Kató Áron

Felhasznált irodalom és rövidítések

ALY

- 1995 ALY, Götz: »Endlösung« Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1995.

BLANKE

- 1993 BLANKE, Richard: *Orphans of Versailles. The Germans in Western Poland, 1918–1939*. Lexington, KY, University Press of Kentucky, 1993.

BOEHM

- 1936 BOEHM, Max Hildebert: Der deutsche Osten und das Reich. In: *Der deutsche Osten. Seine Geschichte, sein Wesen und seine Aufgabe*. Hg.: THALHEIM, Karl Christian – ZIEGFELD, Arnold Hillen. Berlin, Propyläen-Verlag, 1936. 1–18.

BURDA (Hg.)

- 1952 BURDA, Franz (Hg.): *Nie vergessene Heimat. Das Bilderbuch vom Deutschen Osten*. Offenburg, Burda Druck, 1952.

DIETERT-DEMBOWSKI

- 1909 DIETERT-DEMBOWSKI, Friedrich: *Reisebilder aus dem deutschen Osten. Ein Heimat- und Wanderbuch*. Frankfurt am Main, Deutscher Heimatverlag, 1909.

⁴⁸ Vö. SCHLÖGEL, 1986.

FECHTER

- 1952 FECHTER, Paul: Ostpreussen. In: *Nie vergessene Heimat. Das Bilderbuch vom Deutschen Osten*. Hg.: BURDA, Franz. Offenburg, Burda Druck, 1952. 5–80.

FIEDOR

- 1977 FIEDOR, Karol: *Bund Deutscher Osten w systemie antypolskiej propagandy*. Warszawa, Instytut Slaski w Opolu, 1977.

FINK

- 1897 FINK, C.: *Der Kampf um die Ostmark. Ein Beitrag zur Beurtheilung der Polenfrage*. Berlin, Hermann Walther, 1897.

GEHRMANN

- 1951 GEHRMANN, Karl Heinz: Vom Geist des Deutschen Ostens. In: *Deutsche Heimat ohne Deutsche. Ein ostdeutsches Heimatbuch*. Hg.: MACKENSEN, Lutz. Braunschweig, Georg Westermann Verlag, 1951. 129–157.

GERLACH

- 2000 GERLACH, Christian: *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg, HIS Verlag, 2000.

GRABOWSKI

- 1998 GRABOWSKI, Sabine: *Deutscher und polnischer Nationalismus. Der deutsche Ostmarken-Verein und die polnische Straz 1894–1910*. Marburg, Herder-Institut, 1998.

HAGEMEYER–LEIBBRANDT (Hg.)

- 1943 HAGEMEYER, Hans – LEIBBRANDT, Georg (Hg.): *Europa und der Osten*. München, Hoheneichen-Verlag, 1943.

HAMPE

- 1921 HAMPE, Karl: *Der Zug nach dem Osten. Die kolonisatorische Großtat des deutschen Volkes im Mittelalter*. Leipzig, [K. n.], 1921.

HITLER

- 2007 HITLER, Adolf: *Mein Kampf*. Ford.: UNGVÁRI Gyula. Budapest, Gede Testvérek, 2007.

JURDA

- 1935 JURDA, Karl Franz: *Der Kampf um den deutschen Osten. 100 Bilddokumente deutscher Not und deutscher Hoffnung*. Berlin, Zeitgeschichte Verlag, 1935.

KOENEN

- 2005 KOENEN, Gerd: *Der Rußland-Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900–1945*. München, C.H. Beck Verlag, 2005.

LIEPE

- 1902 LIEPE, Albert: *Die Spinne. Roman aus den gegenwärtigen Kämpfen des Polentums wider das Deutschtum in der deutschen Ostmark*. Berlin, Zillesen Verlag, 1902.

MEYERS GROSSES KONVERSATIONS-LEXIKON

- 1909 *Meyers Großes Konversations-Lexikon*. 15. Auflage. Leipzig, Jugendstil-Prachtausgabe, 1909.

MILLER

- 2003 MILLER, Daniel E.: Colonizing the Hungarian and German Border Areas During the Czechoslovak Land Reform, 1918–1938. *Austrian History Yearbook*, 34. (2003) 303–317.

NAUMANN

- 1915 NAUMANN, Friedrich: *Mitteleuropa*. Berlin, Georg Reimer, 1915.

OBERKROME

- 1997 OBERKROME, Willi: Geschichte, Volk und Theorie. Das „Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums.“ In: *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft. 1918–1945*. Hg.: SCHÖTTLER, Peter. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1997. 104–127.

ORLOWSKI

- 1999 ORLOWSKI, Hubert: Lost Paradise? Verlorene Welten in Literatur und Erinnerung. In: *Blick zurück ohne Zorn. Polen und Deutsche in Geschichte und Gegenwart*. Hg.: BEYRAN, Dietrich. Tübingen, Attempto, 1999. 105–122.

PARTSCH

- 1903 PARTSCH, Joseph: *Central Europe*. New York, D. Appleton and Company, 1903.

PETZET

- 1898 PETZET, Christian: *Die preussischen Ostmarken*. München, Lehmann, 1898.

RAUSCHNING

- 1930 RAUSCHNING, Hermann: *Die Entdeutschung Westpreußens und Posens. Zehn Jahre polnischer Politik*. Berlin, Hobbing, 1930.

REIMERS

- 1942 REIMERS, Erich: *Der Kampf um den deutschen Osten*. Leipzig, Goldmann, 1942.

ROGGENHAUSEN (Hg.)

- 1933 ROGGENHAUSEN, Paul (Hg.): *Blutende Grenzen. Deutsche Not in der Ostmark*. Bielefeld, Velhagen & Klasing, 1933.

SCHLÖGEL

- 1986 SCHLÖGEL, Karl: *Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa*. Berlin, Siedler Verlag, 1986.

STEINWEIS

- 1999 STEINWEIS, Alan E.: Eastern Europe and the Notion of the „Frontier“ in Germany to 1945. In: *Germany and Eastern Europe. Cultural Identities and Cultural Differences*. Eds.: BULLIVANT, Keith – GILES, Geoffrey – PAPE, Walter. Amsterdam, Rodopi, 1999. 56–69.

SUCHENWIRTH

- 1938 SUCHENWIRTH, Richard: *Das Buch von der deutschen Ostmark*. Leipzig, Georg Dollheimer, 1938.

WIPPERMANN

- 1979 WIPPERMANN, Wolfgang: *Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des deutschen Ordens in der Geschichtsschreibung und Publizistik*. Berlin, Colloquium-Verlag, 1979.
- 1980 WIPPERMANN, Wolfgang: Die Ostsiedlung in der deutschen Historiographie und Publizistik. Probleme, Methoden und Grundlinien der Entwicklung bis zum ersten Weltkrieg. In: *Germania Slavica*. Hg.: FRITZE, Wolfgang. Berlin, Duncker & Humblot, 1980. 41–69.

ZIEGFELD

- 1939a ZIEGFELD, Arnold Hillen: Die Grenzen der Deutschen im Ostraum. In: *Der deutsche Osten. Seine Geschichte, Sein Wesen und Seine Aufgabe*. Hg.: THALHEIM, Karl Christian – ZIEGFELD, Arnold Hillen. Berlin, Propyläen-Verlag, 1939. 39–54.
- 1939b ZIEGFELD, Arnold Hillen: Die Lebensgesetze des deutschen Ostens. In: *Der deutsche Osten. Seine Geschichte, Sein Wesen und Seine Aufgabe*. Hg.: THALHEIM, Karl Christian – ZIEGFELD, Arnold Hillen. Berlin, Propyläen-Verlag, 1939. 595–602.

ZIMMERER

- 2004 ZIMMERER, Jürgen: Die Geburt des „Ostlandes“ aus dem Geiste des Kolonialismus. Die nationalsozialistische Eroberungs- und Beherrschungspolitik in (post-)kolonialer Perspektive. In: *Sozial.Geschichte*, 19. (2004) 1. sz. 10–43.